

**OZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI**

**Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yiliga
bag'ishlangan**

TAFAKKUR VA TALQIN

Magistrantlar va iqtidorli talabalarning
ilmiy maqolalar to'plami

BUXORO - 2019

Ҳ.ХУДОЙБЕРДИЕВА ШЕЪРЛАРИДАГИ БАЪЗИ ПОЛИСЕМАНТИК СЎЗЛАР ҲАҚИДА

Юсунова Д.Ю.–БухДУ магистранти

Аннотация: Мақолада истеъдодли шоира Ҳ.Худойбердиева шеърларида баъзи сўзларнинг кўчма маънода қўлланилишидаги ўзига хослик лингвопоэтик таҳлилга тортилган.

Калим сўзлар: лингвопоэтика, метафора, метонимия, синекдоха, ташбеҳ, индивидуал нутқ.

Шоира Ҳалима Худойбердиева сўзнинг луғавий маъноларини турфа жилваларда акс эттира олган, маъзи тўқ шеърлари билан ўзбек китобхонининг қалбидан жой ола билган, ўзига хос, бетакрор ижодкор. У ҳозирги ўзбек тилининг лексик-семантик хусусиятларига таянган ҳолда янги ташбеҳлар яратишга эришган. Шоира ижтимоий-сиёсий мавзуларда бўладими, лирик ёки интим мавзуларда қалам тебратадими, гўзал ўхшатишлардан кўпроқ фойдаланади. Шоира туйғулар тасвирини янги-янги шаклларда берар экан, шакл ва мазмун мутаносиблигига эришади; ҳақиқатни айтиш, адолат тантанасини улуғлаш учун тинмай изланади; шунинг баробарида барчамизга таниш сўзлар зиммасига янги ва чуқур маънолар юклайдики, бу унинг ҳақиқий истеъдод эгаси эканлигини далиллайверади.

Мисолларга мурожаат қиламиз. Шоира «Аёл ўтиб борар...» шеърида шундай ёзади:

*Сен сўрама. Мен ҳам айтмайин,
Курагимни(нг) синганини қарс.
Шовқин солма, мен уйғотмайин,
Юрагимда ётар бир йўлбарс...*

Ҳ.Худойбердиева «Юрагимда ётар бир йўлбарс» мисраси орқали гўзал ташбеҳ яратади. Мутахассислар томонидан «дунё аёлларига бағишлов» деб эътироф этилган шоиранинг «Аёл» шеърида ҳам «Сен дарёсан...», «Унамадинг, аёл ўзи терс «халқ», дедилар», «Ичолмагач юз ўгириб шўр, талх, дедилар» каби ўнлаб мисраларида ҳам гўзал ташбеҳлар бор.

Ижодкорнинг шеърий туғёнларида сўзлар табиатидаги шартлилик, «коса тагидаги нимкоса» тарзида ифодаланадиган кўчма маънодорлик устуворлик қилади. Юқоридаги мисралар маъно ифодасига кўра ижтимоий-фалсафий, бадиий-эстетик ахамият касб этади. Яна бир мисол:

*Ўз кучи, ўз бардошини билмаган дарахтман мен,
Қокилгандай битта жойдан жилмаган дарахтман мен.
Сершоҳ, сербарг новдалари чақ-чақлатиб қушларни
Умр бўйи ўзи бир бор қулмаган дарахтман мен...*

Иброҳим Ғафуров таъбири билан айтганда: «шеър бу шоирнинг ўзи». Шоира рухий изтиробларини, дил қийноқларини «ўз бардошини билмаган дарахт», «битта жойдан жилмаган дарахт», «ўзи бир бор қулмаган дарахт»га ўхшатади ва бетакрор истиоралар яратадики, бу фикрнинг ифодалилигини ва таъсирчанлигини таъминлайди. Мазкур парчадаги ўхшатишларда мантиқ кучли, уларни ўқир экансиз, шоиранинг дил туғёнларига беихтиёр шерик бўласиз.

*Биров тичоқ билан кесди, сўрди шираларимни,
Бошқа биров каллаклади, кўрди ичим, қаъримни.
Баргим тилла қурти еди, биров кийди заримни
Мен-чи, бировлардан бир барг юлмаган дарахтман мен...*

Шоира ўхшатишлари ўқувчида раҳм ҳиссини уйғотмайди, аксинча, бир пўртананинг ичидан омон чиқишга интилуғдек ҳолатга солади кишини. Бир сўз билан айтганда, ўқувчини АЁЛ, ҲАЗРАТИ ИНСОН қалби пўртаналарига чорлайди. Бу ҳолатни Ҳалима Худойбердиева каби дадил тасвирлаш, назаримизда, барча шоирларга ҳам насиб этавермайди.

Ҳалима Худойбердиева ижодида ўзбек шеъриятидаги анъанавий ўхшатишлар ҳам кўп кузатилади. Чунончи,

*...Росту ёлгон эртақларнинг борар ери Сен,
Асов отдай эркақларнинг борар ери Сен...*

Яна бир мисол: *Онагинам! Дориламон кунлар келди, шафақлари ол... ёки Ўғлонларинг мева қадар бир ширинликдир...*

Манбаларда кўчимлар борасида фикр борар экан, одатда, от туркумига оид мисоллар билан изоҳлаш кенг учрайди. Бироқ феълларнинг ҳам маъно тараққиёти кенг учраши шоир шеърлятида ўз ифодасини топган. Масалан,

*Мозийи ҳар отар тонгни эмизган,
Ҳар тигли ақлни, онгни эмизган.
Бўри, тулкима, арслонни эмизган –
Туркликнинг кўкраги, булоғи Турон.*

Ҳалима Худойбердиеванинг «Турон» шеърда «ўқ отмоқ», «чўғ отмоқ» каби бирикмалар ўзига хос тарзда усталик билан баён этилади. Айтмоқчимизки, одатий ҳолларда улар салбий маъно ифодаси учун қўлланилади. Аммо шоира мазкур шеърда улардан ижобий стилистик оттенкани юзага чиқариш учун қўллаган:

*Ўнгимда руҳимга ўқ отган фикр,
Кўнглимга бир ёруғ чўғ отган фикр.
Уйқумда қонимни уйғотган фикр:
«Туркликнинг муқаддас ўчоғи Турон».*

Шоира шеърлятида инсон ва табиатнинг бошқа яралмишлари хусусият-ҳолатларини ёнма-ён қўйиш, таққослаш, қиёслаш орқали уларга мурожаат қилиш ҳам кўп учрайди. Натижада, бундай шеърлардаги образлар фалсафий умумлашма хусусиятига эга бўла боради, маъно кучайиб, метафоралашади. Шоира фақат шуҳратманд тарихда кечган аждодларимизнинг ибратли ҳаётларини васф этибгина қолмай, бугунги авлодни ғолиб боболар изидан бориб, Ватанга садоқатли фарзанд бўлишга чақиради. Бу чақириқ донишманд файласуфнинг ўгити, қахрамон бобонинг насиҳати, ярадор сарбознинг битиги бўлмай, балки шу тупрокнинг ҳар заррасида, энг аввало, илоҳий бир меҳр ва муқаддасликни теран мушоҳада қилган, жону тани шу замин билан қоришиб кетган, ҳар барги, ҳар гиёҳи, ҳар бир боласининг жон толаларига жигарининг қон томирлари туташ Она-шоиранинг нидолари, фарёдларидир [5]. Бу ҳол шоиранинг «Она-Ватан», «Навоий–нон», «Бу умр ўтар кўчадир» шеърларида яққол кузатилади:

*Мен Туроннинг қадим кўнғирогимен,
Жаранг берсам қир-даласи уйғонар...
Болам, кимсан, ким бобоннинг қотили,
Билармисан туркнинг тўқсон зотини?
Томиримдан чиққудайин отилиб
Найман онанинг ноласи уйғонар...*

Сир эмаски, замонавий шеърятнинг лирик қахрамони ҳаёт тўғрисида, инсон ҳақида кўпроқ ўйлайдиган бўлиб қолди, ўйлаганда ҳам юзаки эмас, анча чуқур ўйлайдиган, доно фикрлар айтадиган бўлиб қолди [1]. Мана шу ҳолат Ҳалима Худойбердиева шеърларини бир-бирига боғлаб турган «ришталар»дир, десак тўғрироқ бўлади. Бу борада метафорик усулдаги кўчимлар шоира томонидан ўринли танланади.

Биз ҳазрат мир Алишер Навоийни «мутафаккирлар мутафаккири», «авлиёлар авлиёси», «ғазал мулкининг султони», «ашъор кишварининг шоҳи» каби ташбеҳлар билан улуғланишларига қўниқиб қолганмиз. Бу борада шоира янги ўхшатишларни қўллайди ва «Бу буюк шоир бизники» деб айюҳаннос солувчиларга, тортишувчиларга ёки беҳуда баҳс қилувчиларга аниқ жавоб айтади:

*Навоий – нон. Тўсма. Унга борар йўлдан қоч,
Ғаиллик қилма, тўрт ённи ҳам ёритаркан тоғ.
Навоийга ўзин урса, урма кофирни,
Ахир нонга мусулмону кофир бирдай оч.*

Шоира шеърлятида метонимия ва синекдоха маъно кўчиш усуллари билан ҳам кенг фойдаланади. Синекдоха ҳосил қилувчи ва ҳосила маънолари денотатининг бири бутун, иккинчиси, албатта унинг бўлаги бўлишини яхши биламиз. Метонимияда эса ҳосил қилувчи ва ҳосила маъно денотатлари алоҳида-алоҳида нарса ҳамда воқеликдан иборат, улар бутун-бўлак муносабатига эга эмас. Синекдохаларда сўзнинг лексик маъноларидан бирида ифодаланган бўлак, иккинчисида ифодаланган бутуннинг муҳим белгиси бўлади [2;3]. Метонимияда ўзаро алоқадорлик белгиси ўринга, замонга ёки бири иккинчисининг материали

бўлишига кўра юзага чиқади, шу асосда хосил қилувчи маъно хосила маънони юзага келтирган бўлади [2,25].

Метонимия усулида хосил бўлган кўчимларга Ҳалима Худойбердиеванинг куйидаги шеърий мисраларини мисол қилиб келтириш мумкин: «*Тун бўйи оёқ учида юриб чиқар Сўз*», «*Туркий элни балолардан кўриб чиқар Сўз*», «*Бор лаиш-лушинг бирма-бир еч-да, Бошдан-оёқ ХУРЛИКни кийин!*», «*Кул қиладир бизларни у ўт*», «*Ҳали мени қийнамоқдан тўймак остона*», «*Кўп хушрўй кўринар қалбингдаги бог*», «*Жонли виждонларни тортажак дорга*»...

Келтирган мисолларимиздаги *сўз, хурлик, ўт, остона, бог, виждон* сингари сўзлар метонимик хосила маънони яратиш учун хизмат қилган. Бу мисолларда сўзнинг лексик маъноси хосила маънони нарсалар ўртасидаги алоқадорлик ва яқинликка кўра юзага келтирган.

Синекдоха усулида маъно кўчган мисралар сирасига «*Кўнгил, қўлин боглаб одам аҳлини, Банду банд қилади тагин муҳаббат*», «*Бу ҳаёт галати, жигарим*», «*Кўрқма, гоҳ қийналиб қолса жон*», «*Айтаверсам жонга тушар ўт*» кабиларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Ушбу мисраларда *кўнгил, жон* сўзлари синекдоха усулида кўчган полисемантик сўзлардир. Мисолда *кўнгил, жигар, жон* сўзлари билан «одам» назарда тutilган. Қолаверса, «*қўлин боглаб*» бирикмаси индивидуал нутққа хос бўлиб, у матн талабига кўра янги маъно ифодалай олган. (Халқ жонли сўзлашувида, одатда, *қўлини боғламоқ* ибораси *бирор юмушдан қўймоқ* маъносида қўлланилса, шоир бу ўринда *севмоқ* маъносини мужассамлаштиради.) Шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, Ҳалима Худойбердиева шеъриятида ўзига хос маъно ташувчи, бошқа шоиру шоиралар ижодида кузатилмайдиган бир қатор индивидуал нутқ кўринишлари учрайди:

То бу байроқ, Ватан, нурлар

Ич-ичинга кетсин кириб.

Токи ганим ватанхўрлар

Ололмасинлар суғириб... («Ватан байроғи» шеъридан)

Болакайим, сен кўрқма, сен ҳовучламагин жон –

Сен қозғоз каптарингни ясайвергин шодланиб...

(«Улуғбекни кузатиб» шеъридан)

Наврўзона шавқ-ла куйлай гунчани уйготтириб....

Ғам на қилсун ул мунаввар шамъи шабистон олдида.

(«Наврўз» шеъридан)

Ҳеч ким билан сирлашмай, ҳеч кимсага тутмай май,

Ўз қоним билан ўзим алвонланиб бораман. («Бегим» шеъридан)

Бу каби сўзлар поэтик тасвирни беришда, ифодаланаётган фикрнинг эмоционал экспрессивлигини таъминлашда муҳим услубий восита бўлиб хизмат қилган.

Шоиранинг поэтик услубида куйидаги сўзлардан кенг фойдаланганлигини кузатишимиз мумкин: эрк, ватан, муҳаббат, она, куёш, кўнгил, гул, юрак, кураш, аёл, ёнмоқ ва ҳ.к. Мазкур сўзлар ҳар бир ўринда ўзига хос семантик-функционал вазифа бажарган, бетакрор кўчимлар яралишида хизмат қилган.

Адабиётлар:

1. Каримов О. Бадий образнинг кўп маънолилиқ хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. –1990, № 3. 21-26-б.
2. Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: Мумтоз сўз, 2010.
3. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили.–Т.: Ўзбекистон, 1993.
4. Сувонова Р. Ўзбек тилида метонимия. НДА. –Самарқанд, 2001. 22 б.
5. Худойбердиева Ҳ. Сайланма.–Тошкент: Шарқ, 2000.–398 б.